

АСНОЎНЫЯ СПАСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ СУБ'ЕКТЫЎНАЙ МАДАЛЬНАСЦІ Ё РАМАНЕ К. ЧОРНАГА “БАЦЬКАЎШЧЫНА”

Кузьма Чорны пражыў не так многа, але яго літаратурная спадчына настолькі багатая, а моўныя здабыткі настолькі каштоўныя, што і сёння яны прыцягваюць увагу як літаратуразнаўцаў, так і лінгвістаў. Адным з маладаследаваных бакоў творчасці класіка застаецца, на наш погляд, аналіз складаных узаемадзеянняў паміж моўцам, суб'яднікам, зместам выказвання і рэчаіснасцю, інакш кажучы, даследаванне спосабаў выражэння суб'ектыўнай мадальнасці выказвання ў мастацкай спадчыне пісьменніка.

Мадальнасць (ад лац. *modus* – мера, спосаб) – семантыка-граматычная катэгорыя, што грунтуецца на спосабах перадачы адносін таго, хто гаворыць (моўцы), да выказвання і выказвання да рэчаіснасці [1, с. 326].

Адным з першых тэрмін “мадальнасць” ужыў вядомы рускі мовазнаўца акадэмік В.У. Вінаградаў. Ён надаваў гэтаму паняццю шырокае значэнне і вылучаў два асноўныя спосабы выражэння мадальнасці: марфалагічны і лексіка-граматычны. Пры разглядзе марфалагічнага спосабу даследчык атаясамлівае мадальнасць з катэгорыяй ладу. Да лексіка-граматычнага спосабу выражэння мадальнасці адносяцца, па В.У. Вінаграду, мадальныя словы і часціцы. Пазней праблема мадальнасці выказвання атрымала асвятленне ў працах многіх расійскіх і айчынных лінгвістаў: Е.М. Галкінай-Федарук, І.І. Мешчанінава, М.А. Аўласевіча і інш.

У сучасным мовазнаўстве прынята вылучаць два тыпы мадальнасці – аб'ектыўную і суб'ектыўную. Аб'ектыўная мадальнасць заключаецца ў перадачы адносін выказвання да рэчаіснасці і рэалізуецца з дапамогай ладу і часу (з іх уласнымі фармальнымі паказчыкамі), а таксама розных тыпаў інтанацыі. Паколькі аб'ектыўная мадальнасць з'яўляецца абавязковай прыметай любога выказвання, то ў гэтай працы асноўным прадметам даследавання стане другі тып – мадальнасць суб'ектыўная.

Суб'ектыўная мадальнасць, у адрозненне ад аб'ектыўнай, – факультатывная прымета выказвання. Яна выражае “дадатковыя значэнні, звязаныя з перадачай адносін моўцы да таго, што ён гаворыць” [1, с. 326]. Значэнні, якія складаюць змест катэгорыі суб'ектыўнай мадальнасці,

неаднародныя, многія з іх не маюць непасрэдных адносін да граматыкі. Семантыка суб'ектыўнай мадальнасці значна шырэйшая за семантыку мадальнасці аб'ектыўнай, адпаведна і больш разнастайнымі з'яўляюцца яе фармальныя паказчыкі. Гэта і мадальныя словы, і выклічнікі, і інтанацыйныя сродкі, і парадак слоў, і лексічныя паўторы, і вобразныя сродкі мовы (параўнанні, метафары, фразеалагізмы). Паспрабуем выявіць асноўныя спосабы выражэння суб'ектыўнай мадальнасці ў рамане К. Чорнага “Бацькаўшчына”.

Як толькі Стафан Марцынкевіч пачаў гаварыць, раз-пораду пагладжваючы свае рыжыя, тонкія і доўгія, як пацукоў хвост, вусы, хтосьці раптам з натоўпу падаў голас:

– *Чаго яшчэ гэты княжы падлізнік выйшаў тут вынінацца?* [2, с. 88].

Гэтыя словы выгукнуў чалавек з натоўпу, калі Стафан Марцынкевіч, выступаючы на так званым “кангрэсіку”, спрабаваў выказацца ад імя народа, каб выклікаць давер простых людзей. На самай справе, Марцынкевіч, як вядома, быў даглядчыкам у княжым замку і ніякіх агульных інтарэсаў з сялянамі не меў. Таму здэкліва кінутае з натоўпу княжы падлізнік вельмі трапна выкрывае сапраўдную сутнасць прамоўцы, характарызуючы яго як княжага служку, а значыць, чалавека, які мала зацікаўлены ў паляпшэнні дабрабыту сялянства і не мае права выступаць ад іх імя. Непрыязныя адносіны да прамоўцы ўзмацняюцца і за кошт параўнання яго вусаў з пацуковым хвостом, які, як вядома, мала ў каго не выклікае агіды.

Яшчэ адзін прыклад з тэксту рамана:

Цяпер, выйшаўшы на ганак і сыходзячы з яго, пан акінуў вокам натоўп ля ганка і пайшоў яшчэ шпарчэй.

– *Быдла, – мармытнуў ён, глядзячы на натоўп* [2, с. 145].

Гэта выказванне належыць белавусаму пану, былому гаспадару Леапольда Гушкі. Ён ніколі не лічыў прыгонных сялян за людзей, а дзесяць мужыкоў цаніў танней за аднаго шчанюка. Таму зняважліва кінутае панам *быдла* надзвычай дакладна перадае яго пагарду да сялян, на якіх ён глядзіць, як на безадказную жывёлу, якую можна купіць і прадаць.

Як вядома, К. Чорны – майстар псіхалагічнай прозы, выдатны знаўца душы чалавека, таму натуральна, што з дапамогай аднаго ўдала падабранага слова пісьменнік можа перадаць настрой не толькі аднаго чалавека, але і цэлага натоўпу. Вось прыклад з тэксту рамана:

Здавалася, што патрэбна была толькі іскра, каб гэты порак загарэўся. Каб хто прыйшоў і сказаў, што трэба рабіць, дык на ўсё б пайшлі гэтыя людзі.

“Порах” гэты высушваўся і ва ўсім наваколлі [2, с. 46].

У прыведзеных выказваннях аўтар пры дапамозе аднаго толькі слова, выкарыстанага ў пераносным значэнні, выказвае сваю ўпэўненасць у тым, што народнаму цярпенню хутка настане канец. Так, як порыху патрэбна адна іскра, каб загарэцца і выбухнуць са знішчальнай сілай, так і простаму люду патрэбен адзін невялічкі штуршок, каб усвядоміць сваю чалавечую годнасць і падняцца на барацьбу за ўласнае вызваленне.

Вельмі яскравым сродкам перадачы адносін моўцы да выказвання выступаюць у рамане “Бацькаўшчына” фразеалагізмы.

Гаспадар усё цягавіта і цярпліва, як вол у ярме, пагукваў на свайго каня, конь пляўся, выцягаўся, як мокрая п’яўка [2, с. 16].

Цяпер ужо чалавек, б’ючыся, як рыба аб лёд, шукаючы на людзях работы, робячы на блізкіх хутарках, пачаў прыглядацца бліжэй да зямлі, што была навакал яго хаты [2, с. 21].

Аўтар апісвае непасільную працу галоўнага героя Леапольда Гушкі, які безвынікова намагаецца знайсці выйсце з цяжкага становішча, узараць камяніцу, каб мець магчымасць пракарміць сям’ю і разлічыцца з даўгамі. І менавіта названыя фразеалагізмы дапамагаюць нам зразумець безвыходнае становішча героя, адчуць да яго спагаду ўслед за аўтарам. Нават конь, і той выпінаецца як мокрая п’яўка, каб хоць як-небудзь дапамагчы гаспадару, пастронкі пры гэтым “напяліся, як струны”, “конскія рэбры пачалі хадзіць пад скураю, пара павярнула з шыі гэтага божага стварэння і яшчэ больш у яго вытыркалі лапаткі, косці на крыжы і вострая спіна” [2, с. 16].

Выражэнне мадальных адносін пры дапамозе фразеалагізмаў характэрна не толькі для аўтарскай мовы, але і для мовы персанажаў. Вось, напрыклад, словы чалавека з пільні, з якім сустрэўся Сымон Чуйка:

– ... Чалавек, небарак, і туды і сюды кідаўся, біўся, як рыба аб лёд, а нічога не памагае [2, с. 139].

– Я пражыў век свой ціха з усімі, спакойна з кожным, я адно рабіў заўсёды, як чорны вол, на сябе ці на нейкага [2, с. 141].

Садзейнічаюць выражэнню суб’ектыўнай мадальнасці ў рамане К. Чорнага і метафары:

Побач з войскам паўзлі незлічоныя ўцякацкія фурманкі [2, с. 55].

Чаму фурманкі менавіта паўзуць, а не проста едуць павольна, можна зразумець з папярэдняга тэксту: пабітыя часці расійскага войска безупынна адступаюць у глыб краіны, яны пацярпелі паражэнне, а разам з імі вымушаны адступаць і мірныя жыхары. Калі б аўтар замест метафары *фурманкі паўзлі ўжыў* спалучэнне *фурманкі рухаліся павольна*, гэта б стварыла ў чытача занадта спакойныя адносіны да падзей, аб

якіх расказвае пісьменнік. А выкарыстанне метафары ў даным выпадку дапамагае зразумець засмучэнне аўтара з нагоды таго, што людзі вымушаны пакідаць родныя вёскі. Метафара стварае тужлівы настрой: мірныя жыхары імкнуцца зберагчыся ад наступаючай бяды, але яны не ведаюць, што іх чакае наперадзе. Менавіта таму ў іх няма асаблівага жадання (ды і магчымасці) рухацца шпарчэй; фурманкі здольны адно паўзці, марудна і стомлена, як бы насуперак свайму жаданню. Паўзе і конь у Леапольда Гушкі, калі гаспадар спрабуе ўзараць камяніцу, якую “нават і пан з царом нікому не адважыліся даць: гэтакая ўжо там нядоля павінна была, няйначай, спасцігнуць кожнага” [2, с. 15]. Сіл у змарнелай жывёлы і яе гаспадара толькі і хапае на тое, каб паволі паўзці. “Гэтак яны ўдвух поўзалі па гэтай камяніцы ...” [2, с. 16].

Яшчэ прыклад з рамана:

Натоўн слухаў, твары жылі, вочы гарэлі, і ў тых, што маглі зрабіць цяпер усё, што толькі кажэ Адаць Гушка, і ў тых, хто, сашчаміўшы зубы, паглядалі на гэтага маладога салдата на нізкіх старасвецкіх хорах [2, с. 90].

Адаць Гушка, сын Леапольда Гушкі, выступае на “кангрэсіку”, выкрываючы ілжывасць абяцанняў, якія гучалі з вуснаў “панскага падлізніка” Стафана Марцынкевіча і вісклівага папка. Яны спрытна ігралі “ў дудку таго, хто не хоча зямлі аддаць таму, хто на ёй робіць” [2, с. 89]. Адаць жа імкнецца раскрыць вочы народу на сапраўдны стан рэчаў, таму *“натоўн слухаў, твары жылі, вочы гарэлі* . У людзеі, захопленых палымянай прамовай Адася Гушкі, з’явілася надзея на лепшую долю, на атрыманне доўгачаканай уласнай зямлі. Але не ва ўсіх вочы гарэлі надзеяй. У Марцынкевіча і да яго падобных яны выпраменьвалі нянавісць да прамоўцы і да ўсіх яго прыхільнікаў, гатовую спапяліць.

Істотным сродкам выражэння адносін моўцы да выказвання з’яўляецца і інтанацыя, прычым найчасцей у спалучэнні з выклічнікамі. У такіх выпадках могуць выражацца:

1) іронія:

– *Э-э-э, курэц з цябе!* [2, с. 64];

2) захапленне:

– *Ой, які быў час!* [2, с. 95];

3) незадавальненне:

– *Иш, разышліся!* – *як мае быць раззлаваўся старшы, кідаючыся да таго вагона* [2, с. 77];

4) разгубленасць, шкадаванне:

– *Ай-ай-ай, які ты зрабіўся* [2, с. 128];

5) пабуджэнне да дзеяння:

– *Но, но, малы! Куды!* [2, с. 16];

6) гнеў, злосць:

– *Вон, гад!.. Даары дня і вон са службы!..* [2, с. 24].

Мадальнае значэнне маюць і часціцы, што могуць выражаць:

а) заклапочанасць:

Ці не будзе зараз тое самае, як у дзевяцьсот пятым годзе? [2, с. 60];

б) сумненне, страх:

Дык няўжо аж тры гады якія мне падданства не прыйдзе? [2, с. 42];

в) пажаданне:

Паночку, няхай пан мне даруе і зноў прыме на службу [2, с. 20];

г) прапанову:

– *Ну давай, я табе дачытаю да канца, што піша Эдвард Лавэр* [2, с. 150].

Для выражэння адносін асобы да выказвання ў тэксце рамана часта ўжываюцца мадальныя словы “відаць”, “здаецца”, “мусіць”, “напэўна” (“пэўна”), “можа”, што надаюць выказванню адценне сумнення, прычым носьбіты аднаго і таго ж мадальнага значэння могуць перадаваць розную ступень верагоднасці:

Апошні эшалон прыйшоў нядаўна, ён мо з гадзіну як спыніўся, і ў ім гэта чалавек у шынялі з ліхтаром аглядаў колы [2, с. 76].

Можна, ужо там няма нікуды варочацца... [2, с. 98].

Вельмі можна быць, што ён нават злаваў на свайго старэйшага спадарожніка, бо той, ведама, зусім стары, ледзве перастаўляў ногі... [2, с. 127].

У першым выпадку *мо* паказвае на ступень верагоднасці выказвання, якое мае пабочнае значэнне паведамлення і вымаўляецца без паўзы, у другім сказе *можна* паказвае на большую ступень верагоднасці і мае інтанацыйную паўзу, а апошняе *вельмі можна быць* указвае на ступень верагоднасці, блізкую да сцвярджэння.

Мадальнасць, выражаная лексмай *можна*, часам узмацняецца пры дапамозе іншых сродкаў, напрыклад, пры далучэнні слоў *нават*, *праўда*, якія надаюць выказванню большую ступень верагоднасці:

– *Нам бы не выпусціць, пане Сурвіла, я ж кажу, з рук лепшых кавалкаў, нават, каб і паўвалокі захаваць за сабой, але я думаю, што і па валочы, а можна нават і больш, загорнем у рукі* [2, с. 27].

Можна, і праўда, гэта толькі яго “нялюдскія думкі” [2, с. 75].

Яшчэ адзін распаўсюджаны сродак выражэння мадальных адносін у раманах – лексічныя паўторы. У творы часта паўтараецца

вытворны выклічнік адназоўнікавага паходжання “божа”, што перадае заклапочанасць людзей, іх непакой, трывогу, роспач:

– Я калі падумаю, дык, **божа мой, божа** як іншаму чалавеку прыходзіцца гаравачь на свеце [2, с. 74].

– **Божа мой, божа**, – сказаў адно ён, – калі гэта скончыцца [2, с. 111].

– **Божа мой, божа**, дзе яны падзеліся? А **можжа**, іх пабілі дзе, а **можжа**, куды далёка пазаганяла іх гэтая вайна? [2, с. 121].

У апошнім прыкладзе роспач гераніі, яе непакой, перажыванне за лёс блізкіх яскрава перадаецца і пры дапамозе паўтору мадальнага слова “мога”.

Часта паўтор назоўнікаў адбываецца з мэтай прыцягнуць да сябе ўвагу суб’ядніка:

– **Таварышы, таварышы!** – загукаў якін з сялян, узнімаючы руку ўгару [2, с. 122].

Часам лексічны паўтор падкрэслівае згоду з выказваннем папярэдніка або ўказвае на тое, што суб’ядніка ўважліва слухаюць:

Сяляне, што стаялі ля яго, загулі:

– **Праўда, праўда!**.. [2, с. 88].

– **Так, так! Так**, – чула жанчына, як ён слухаў пана [2, с. 109].

Паўтор можа выражаць і абурэнне, пратэст зсобы:

– А за **што** я ваяваць буду? **За што** я галаву сваю складаць буду, **за што** я гніць у акопах буду? [2, с. 73].

У пэўных выпадках К. Чорны пры дапамозе лексічных паўтораў падкрэслівае важнасць падзеі для жыцця грамадства:

Сход пачаўся.

Сход абраў членаў у Савет дэпутатаў.

Сход абраў рэвалюцыйнае палкавое кіраўніцтва [2, с. 81].

Такім чынам, як сведчаць прыведзеныя прыклады, суб’ектыўна мадальнасць у рамане К. Чорнага “Бацькаўшчына” рэалізуецца двума асноўнымі спосабамі – лексічным (праз вобразныя сродкі мовы, лексічныя паўторы, мадальныя словы) і інтанацыйна-сінтаксічным (пры дапамозе пэўнай інтанацыйнай афарбоўкі ў спа тучэнні з выклічнікамі, часціцамі).

Літаратура

1. Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. праф. А. Я. Міхневіча. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1994. – 655 с.
2. Чорны, К. Бацькаўшчына : раман, апавесці / К. Чорны. – Мінск : Юнацтва, 1989. – 359 с.